

ALICIA VENDRELL BETÍ

ASSENTAMENTS RURALS A LA SARDENYA TARDO-PÚNICA (SS. IV-I A.E.)

Elaborem un compendi de la bibliografia disponible sobre els nombrosos assentaments de cronologia tardo-púnica a l'illa de Sardenya. Recollim els trets diferenciadors però també els casos similars i particulars dels diferents espais domèstics, de la mateixa manera que algunes propostes i debats.

Paraules clau: Sardenya tardopúnica, assentaments rurals, microespai.

We review the available bibliography about the numerous settlements with late punic chronology at Sardinia island. We resume the different characteristics, but also the similar and special ones of these domestic spaces, and some propositions and discussions.

Keywords: Late punic Sardinia, rural settlements, microspace.

OBJECTIUS

La historiografia púnica s'ha interessat més per les necròpolis ja que les primeres intervencions de finals del s. XIX o principis del s. XX es van centrar en aquestos jaciments, encara que al mateix temps s'estava treballant sobre les grans ciutats com Cartago, per exemple. La tendència actual de la investigació és la de deixar a banda la imatge de grans navegants i comerciants dels fenicis i púnics: últimament proliferen els estudis sobre la seua vessant agrícola en aquells llocs en els què s'establien (Gómez Bellard 2003; van Dommelen *et al.* 2008).

Anem a reunir en aquestes fulles una sèrie d'espais domèstics rurals sards, donant-li un sentit a la bibliografia que s'ha anat publicant durant aquestos últims 25 anys, centrant-nos en els ss. IV-I a.E., el que s'ha denominat la Sardenya púnica tardana (Barreca 1988: 41-47).

Una referència recent per a l'estudi de l'espai domèstic en àmbit púnic és la d'Antonella Mezzolani (2000), en la

què es fa una descripció general de les vivendes púniques del N d'Àfrica. Les consideracions que l'autora aporta ens són vàlides per al cas que nosaltres presentem, el de les granges púniques de Sardenya.

Un dels problemes contra els què ens hem hagut d'enfrontar ha sigut la mateixa bibliografia consultada sobre els assentaments: les publicacions en molts casos són poc detallades, i això ha anat marcant el desenvolupament del nostre treball.

CARACTERÍSTIQUES GENERALS DELS ASSENTAMENTS RURALS

Entenem com assentaments rurals el que la bibliografia denomina *fattoria* en italià, *farmstead* en anglès i *granja* en català o en castellà. Serien aquells edificis ubicats al camp, propers a les terres de cultiu i de pastura, i habitats per un grup de persones reduït. Els seus moradors no estarien con-

Fig. 1. Assentaments de la Sardenya púnica.

dicionats per l'espai a l'hora d'ampliar les seues instal·lacions, com podia passar a les ciutats o a les xicotetes i mitjanes aglomeracions (fig. 1).

Des del punt de vista constructiu i arquitectònic, tant les construccions a les ciutats com les d'àmbit agrícola estan fetes amb materials modestos, amb tècniques que primen la funcionalitat sobre l'estètica (Barreca 1988: 194). Els materials eren: pedra per fer els sòcols dels murs, terra compacta per fer els alçats (van Dommelen *et al.* 2008: 207), sòls de terra xafada, de vegades amb fragments ceràmics reaprofitats molt rodats, fusta per les bigues i en algunes ocasions teules de tipologia grega per al sostre. Aquestes no són habituals en la resta del món púnic (Barreca 1988: 191, 273, 291), només a Sardenya i a Sicília, on es popularitzaren possiblement per influxe grec (van Dommelen *et al.* 2008: 207). Es nomena la seua existència a alguns assentaments, com S'Imbalconadu, S'Abba Druche, Sa Tanca 'e sa Mura, o a la fortalesa de S.

Antine di Genoni (Guido 1991: 934; Madau 1994: 966; Rivò 1985: 271; Sanciù 1997: 15-16; Satta 1996: 4).

Són assentaments amb uns trets agrícoles més marcats, amb una vida civil camperola i ramadera, eminentment rural. La ciutat, com a centre redistribuidor dels excedents agraris, era la que marcava la seua producció segons la demanda: aquesta és la raó per la què compten amb grans magatzems on s'han trobat evidències de grans contenidors ceràmics, tipus *dolia*. En alguns casos també s'han localitzat alguns tallers per a l'elaboració de productes o per a la manufactura de certes matèries, com el ferro o la pasta vítria.

Serien llocs de vivenda habitual, més o menys continuada (van Dommelen 2006: 21). La cura pels cultius i els horts i el cicle agrícola marcaria la vida quotidiana: en juliol-agost, es faria la collida de la sal, en setembre-octubre, la del raïm, i en novembre-desembre, la de les olives (Gómez Bellard 2003: 227; van Dommelen, Gómez Bellard 2008: 212-213). Durant els treballs acudirien a la granja treballadors temporers per viure-hi i per treballar (van Dommelen, Gómez Bellard 2008: 216). Per tant, serien enclaus quasi autosuficients, en els què es viuria d'allò recol·lectat i sembrat, dels animals caçats i dels productes secundaris dels animals, com llet, formatge o carn. No hem d'oblidar la seua vessant comercial, d'exportació de tot allò que es produïa al seu si, tal i com es veu en S'Imbalconadu (Sanciù 1998: 789; van Dommelen *et al.* 2008: 215). Dependrien de les ciutats púniques costeres i d'alguns centres agrícoles de l'interior per obtenir àmfores per emmagatzemar i transportar els seus productes (van Dommelen *et al.* 2008: 214).

Pel que respecta a la cronologia dels assentaments que anem a tractar, hem escollit assentaments publicats, amb una cronologia que abarca del s. IV fins a meitat del s. I a.E., ja que són les més abundants a la Sardenya púnica. S'Imbalconadu, i S'Abba Druche (Bosa) serien fundades en el s. II a.E. i almenys la primera, tindria una vida molt curta, d'uns 50 anys com a molt. La més antiga de les que presentem ací, i amb una major continuïtat temporal és Sa Tanca 'e Sa Mura (s. IV-I a.E.), seguida de la granja de Monte Sirai (s. III a.E.).

Paral·lels d'aquest tipus de granges en trobem d'altres cronologies per tot arreu del món púnic: en Eivissa, Can Corda, Can Fita i Can Sorà-Ses Païses de Cala d'Hort; a Jerez de la Frontera, Cadis, la granja de Cerro Naranja; a l'illa de Djerba, Tunísia, altra granja coneguda com K050, amb una entrada flanquejada per dues torres (fig. 2) (van Dommelen *et al.* 2006: 168-170).

Hem decidit agafar com a punt de partida la granja de S'Imbalconadu, al NE de l'illa, per tractar-se de la millor publicada en l'actualitat. Al final fem un resum dels elements més cridaners de les altres tres granges.

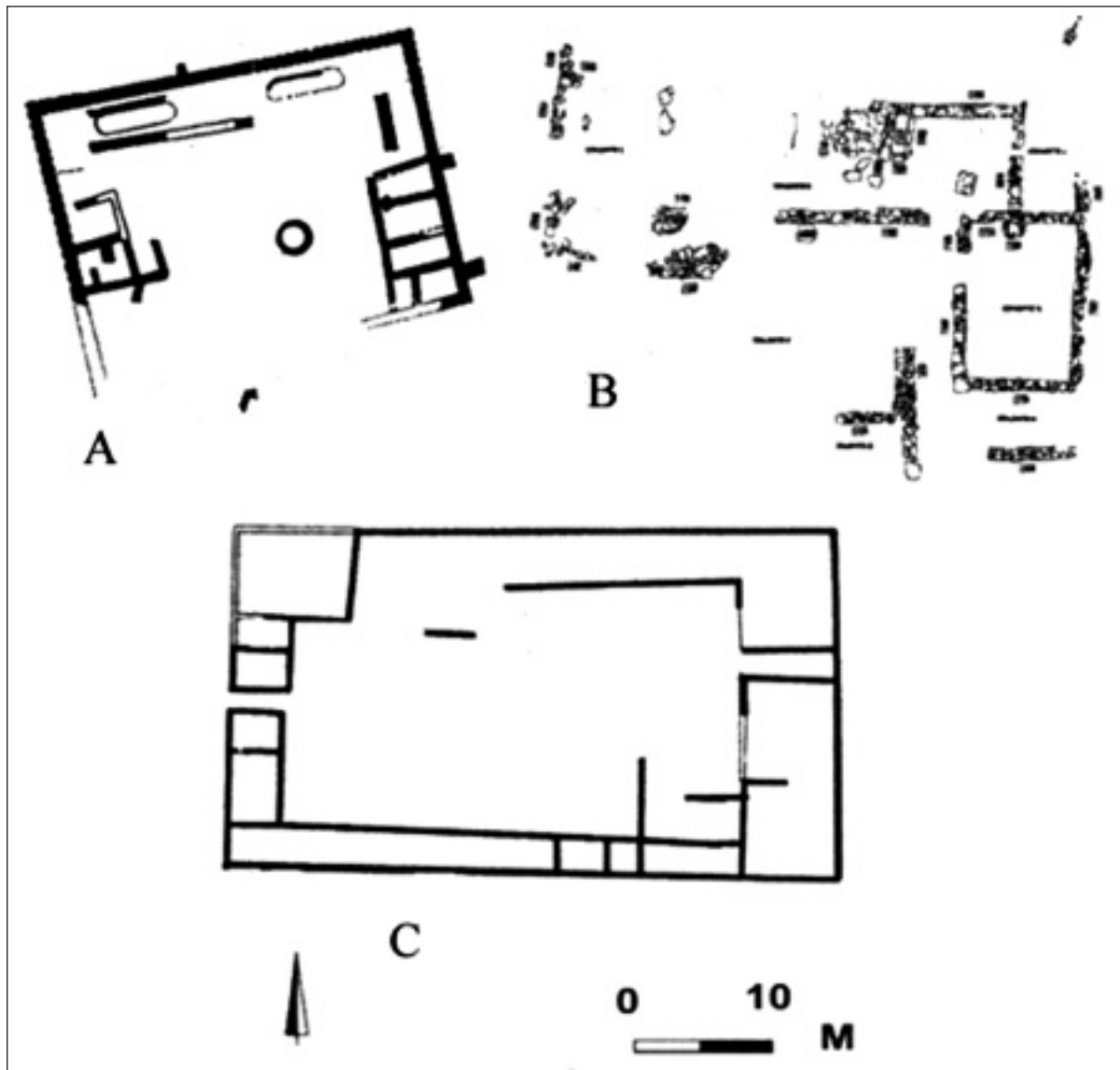

Fig. 2. Altres granges del món púnic. A, Cerro Naranja (Jerez de la Frontera, Cadis); B, Can Corda (Eivissa); C, K050 (Djerba, Tunísia) (segons van Dommelen *et al.* 2006: 170).

S'IMBALCONADU

El manual de referència obligada és aquell publicat per A. Sanciu (1997), al qual remetem per a una major informació (fig. 3 i 4).

La seua cronologia és curta, ja que va ser fundada *ex novo* a la segona meitat del s. II fins primers decennis del s. I a.E. (Sanciu 1997: 177, 154-155).

La granja de S'Imbalconadu no s'ha conservat sencera: l'estructura que ens ha arribat forma una L amb una

estructura central al mig. Aquesta se l'ha identificada com l'edifici principal, i les estances que l'envolten, les diferents àrees productives, combinades amb espais privats, cosa que ve sent habitual al N d'Àfrica (Mezzolani 2000: 1225).

LES ÀREES PRODUCTIVES I D'EMMAGATZEMATGE

Els magatzems solen ser les habitacions amb forma rectangular allargada dels assentaments. La seua funció seria la

Fig. 3. Vista aèria de S'Imbalconadu (Sanciu 1997: 14, fig. II 1).

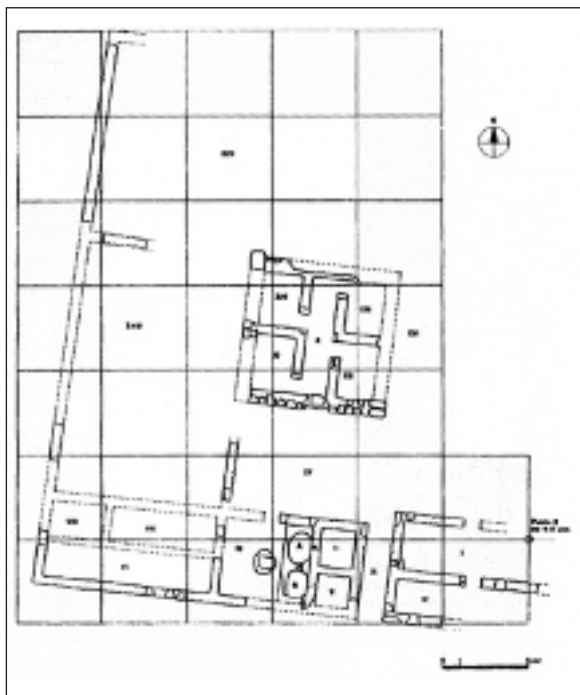

Fig. 4. S'Imbalconadu (Sanciu 1997: 14, fig. 2).

de guardar l'*stock*, aquells excedents agrícoles que s'anaven a enviar a les ciutats per a la seua comercialització.

En el cas de S'Imbalconadu, aquestes són les habitacions I-VII, separades per l'espai IX. Apareixen just en el sector meridional del jaciment, i algunes d'elles estan arrassades fins els fonaments. De vegades el seu grau de privacitat és mixta, ja que pensem que la família podria haver-les aprofitat per dur a terme les seues tasques quotidianes. És el cas particular de les estances I i IV.

Les habitacions I, IV, VI i VII podrien haver-se dedicat a emmagatzemar productes agrícoles. No en va, en l'estança VI es trobaren restes de *dolia* i àmfores, sense descartar l'ús d'altres recipients fets amb material peribles, com tela, espart o fusta; a més a més, aquesta dependència es troba annexa a l'àrea de producció més destacada en quant a infraestructura desplegada, l'estança III, amb les basses II, V, A i B. Tot sembla indicar que ens trobem davant d'un espai en el què l'activitat principal seria la de l'elaboració del vi o de l'oli (Sanciu 1997: 160).

Malgrat tot, per les troballes a l'interior dels espais I i IV hem pensat en una freqüentació particular. La seua funció, segons l'autor, seria la panificació (Sanciu 1997: 166-

168). Ambdós estaven ben comunicats, i a més, l'estança I donava al pati.

En la número I aparegué *in situ* una *tābūna* (Sanciu 1997: 31); seria utilitzada pels membres de la família per coure de manera indirecta els aliments, sobretot el pa (Campanella 2001: 233; Campanella 2005: 489). Aquesta es caracteritza per situar-se en zones domèstiques, en concret a un cantó de l'habitació, per tenir la superfície solcada d'impressions digitals i per una capa interna ennegrida per les brases (Campanella 2001: 233).

Troben moltes evidències de *tābūnāt* pels assentaments, com a immediacions de l'edifici 2 de Serra Elvegges – Sa Liorra (Sanciu 1998: 784) o a Sa Tanca 'e sa Mura (Madau 1991: 1008). A S'Imbalconadu és l'única granja que la conserva *in situ*. També sabem de la seua presència en àmbit urbà, com a Monte Sirai, Sant'Antioco, Nora, Tharros, Neapolis, etc. (Campanella 2001: 234-239).

Al costat de la *tābūna* aparegué ben encaixada entre el mur 29 i la roca mare una latrina ceràmica, que segons el seu autor serviria per recollir l'aigua de la pluja, i que possiblement desaguaria a l'exterior de la granja, encara que la connexió amb la canaleta és encara dubtosa (Sanciu 1997: 18).

Al final de l'habitació es va trobar un paviment de lloses de pedra que ens porta a pensar en un lloc d'emmagatzematge d'algun producte que necessitava un sòl que l'aïllara de la humitat. En la número IV es va localitzar una *mola manuarria pumicea*, un molí de grans dimensions que moldria gra en grans quantitats, junt altre de mà (Sanciu 1997: 47). Desafortunadament, aquest sector és dels més perduts de la granja i poc més es pot dir al respecte.

ELS PATIS

El pati és el nucli de la vida quotidiana de l'assentament (Guérin 2003: 272-274; Mezzolani 2000: 1224, 1226; van Dommelen *et al.* 2008: 206), ja que proporciona llum a les estances adjacents, però sobretot compleix la funció d'articular els diferents àmbits. També seria el lloc aprofitat per desenvolupar certes tasques domèstiques a l'aire lliure, i no es descarta que fóra cobert per una estructura feta de materials pereders per protegir de les inclemències meteorològiques.

La seua forma és quadrangular o rectangular, i seria envoltat per la resta d'habitacions. Segons la seua disposició, defineix la forma que adquireix la granja, que pot ser nuclear (les habitacions s'articulen entorn un pati) o lateral (a un costat del pati). No obstant, podia haver més d'un pati, com ja veurem.

A S'Imbalconadu el pati central està situat al S de l'edifici principal (l'estança XV de Sanciu), més a part no es descarta la idea de l'existència de dos grans patis més

(el XVII i XVIII), delimitats per murs de pedra i amb funcionalitats indeterminades, però possiblement per guardar el bestiar i el carro, al sector occidental de l'edifici principal. En aquest cas l'edifici central és el que dona especificitat a aquesta granja, i la resta d'estances i patis s'articulen entorn a ell.

ELS ESPAIS PARTICULARS

L'EDIFICI CENTRAL

Aquest complex té una forma quadrangular, està format pel corredor X i les habitacions XI, XII, XIII i XIV, dues per costat (Sanciu 1997: 89-90). Recorda a les estructures d'habitat gregues, que es remunten al s. IV a.E. (Sanciu 1997: 179-182). Des del punt de vista constructiu, és el que està més cuidat a comparació de la resta de les construccions adjacents. Es creu que hi residiria la família nuclear (Sanciu 1997: 168-169).

La particularitat d'aquest edifici ve donada perquè, a diferència de les altres granges, el seu funcionament és totalment autònom, degut a que és un edifici exempt, formant una mena de torre de vigilància (van Dommelen *et al.* 2008: 210), la qual, si es tancava es quedava aïllada de la resta del complex. A més a més aquesta característica s'accentua més per l'existència d'una porta que donava al pati XV, de la que encara es veuen traces de la seua polleguera.

Al seu interior es feren les troballes més riques de l'assentament (metalls, ceràmiques, etc.), però el més interessant va ser la localització d'una àrea amb una acumulació considerable d'ocre a l'habitació XIV i una llar a l'habitació XI, en la que es van trobar restes òssies i fragments de *tābūna* (Sanciu 1997: 108, 128). La llar convertiria aquesta estança en una habitació ideal per a la reunió dels membres de la família, per la llum i calor que proporciona el foc.

La resta d'habitacions no se sap per al que servirien, però s'ha apuntat l'opció de l'existència d'una segona planta que seria el lloc de descans familiar, i des d'on es controlaria el conjunt de l'assentament (Sanciu 1997: 169).

Al fons del corredor de l'edifici central (estança X), en el transcurs de les excavacions es va documentar una àmfora de producció nord-africana clavada en terra, i la seua boca tapada amb una pedra per dissimular-la a la vista. L'hipòtesi més plausible és que seria una fresquera que conservaria aigua potable, encara que no es descarta el seu ús com a contenidor d'objectes de valor de la família. Açò vindria corroborat per la possible existència al damunt d'una escala de fusta per accedir a la planta superior, de la que va quedar una gran quantitat de cendres al registre arqueològic (Sanciu 1997: 91-92).

Trobaríem un altre exemple de la mateixa cronologia a Sardenya, en concret a S'Abba Druche, en aquest cas no una àmfora, sinó un parell de grans *dolia* soterrades almenys en les seues dues terceres parts en l'espai número 1 per guardar gra, espai que s'ha interpretat com un magatzem (Satta 1994: 6).

No serien les primeres fresqueres que trobaríem en el món púnic, a més les localitzem en totes les cronologies: seria el cas de la de Tejada la Vieja en Huelva (s. VI-IV a.E.) (Fernández Jurado 1987: 169) o de la de Can Corda (Eivissa) (Puig *et al* 2004: 73) durant el s. I d.E. i a més, en aquest últim cas, la trobaríem en un dels corredors d'accés al pati interior, ben protegida de les inclemències meteorològiques.

Un aspecte interessant és el de les creences. Aquestes no es desatendrien en àmbit domèstic, ja que al mur 79 de S'Imbalconadu, situat al corredor central nº X, es va localitzar una petita cavitat semicircular que s'ha pensat que podria ser un larari (Sanciu 1997: 91). No és la primera evidència de culte que es troba a l'assentament: un fragment d'ara de terracota, de petites dimensions i de producció local, va ser localitzada a l'espai obert septentrional nº XVII; a més a més, s'han localitzat dos blocs de pedra amb la imatge de Tanit en relleu (Sanciu 1997: 62-63; Sanciu 1998: 780).

El culte familiar dintre de les granges no és rar, ja que trobem altres casos, com a Sa Tanca 'e sa Mura i Serra Elvegges-Sa Liorra (en aquest cas, fora del nucli d'habitacions, però a uns 300 m) on s'han localitzat en les excavacions fragments de terracotes figurades o plaquetes de ceràmica decorades (Madau 1997: 144; Sanciu 1998: 781-784)

L'ESTANÇA IX

Aquesta àrea forma un petit corredor amb molt de desnivell pel terreny, entre la premsa (estança III) i l'espai de la *tābūna* i del molí (habitacions I i IV). L'explicació funcional del seu autor és la de la recollida de l'aigua de pluja a través de la petita bassa, connectada a una canaleta, la qual al seu temps estaria hipotèticament connectada també a la latrina (Sanciu 1997: 16, 18).

Nosaltres diferim de l'autor. Seguint les directrius de Mezzolani (1999: 108-109), pensem que més bé es tractaria d'una banyera, un *kitchen-complex* com el que es documenta en el món grec (Mezzolani 1999: 109; Mezzolani 2000: 1226), en el què es trobaven annexes la cuina i el bany. A Cartago o Kerkouane s'han documentat diverses banyeres en espais domèstics i totes tenen el tret general de tenir un espai propi, amb una canalització per a l'evacuació de les aigües, amb un revestiment impermeable dels murs i del sòl, de vegades decorada amb mosaics (Mezzolani 1999: 108). A S'Imbalconadu el recinte seria més senzill que els que des-

criu Mezzolani per al N d'Àfrica, però amb les peces bàsiques per al seu funcionament, on la banyera seria aquell espai circular descrit com una forma similar a la de la *tābūna* (Sanciu 1997: 18, fig. 3, c), amb uns 80 cm de diàmetre i uns 30 cm de profunditat.

Resulta curiosa, si més no, la seua disposició en l'assentament: per una part, separada de l'edifici central, però al costat del forn, suposem que per a aprofitar les canalitzacions de desaigüe, que es van fer beneficiant-se del desnivell de la zona. Per l'altra, en un lloc de pas, en una mena de corredor, amb dues entrades, una d'elles connectada amb el pati. Aquesta última característica és habitual als banys púnics del N d'Àfrica (Mezzolani 1999: 115).

LES ALTRES GRANGES

S'ABBA DRUCHE

Remetem a la publicació de M.C. Satta (1994 i 1996) i P. van Dommelen i S. Finocchi (2008: 185) per a una informació més detallada i per la visualització de la planta, que no reproduïm ací perquè la seua qualitat és baixa i a més, no es diferencien les estructures d'època púnica.

Un dels trets més característics d'aquest assentament és la seua àrea productiva, ja que, a diferència dels altres enclos, està separada de la resta de l'assentament. A una vesant propera es van situar una sèrie de piletes amb canaletes i forats per posar pals que sostindrien alguna estructura perible que les taparia de les inclemències meteorològiques. Es creu que ací es tractaria la pell per curtir-la (Satta 1994: 956-958; Satta 1996: 7-9). 2), encara que no es descarta que realment foren utilitzades per a l'elaboració del vi.

Com ja hem vist més amunt, a S'Imbalconadu és possible que també es desenvolupara aquesta activitat productiva a l'estança III. Però, no són les úniques granges en les què s'ha documentat aquesta activitat, ja que actuacions recents a Truncu 'e Molas, un assentament proper a Neapolis de finals del s. V fins finals del s. III a.E., han donat a conèixer una premsa per a la possible elaboració del vi (van Dommelen *et al.* 2007: 182).

Tornant a S'Abba Druche, una habitació que destaca per no estar afectada en la seua estructura per cap altre mur i per les seues característiques és la nº 9. És una estança menuda, de forma quasi quadrangular, i pavimentada en part. A més és una de les poques habitacions en les què s'ha conservat l'evidència d'una porta (Satta 1996: 6).

Com veiem, les habitacions pavimentades solen ser freqüents: hem vist una a S'Imbalconadu, allargada i parcial-

ment enllosada, i en trobem altra, amb una característiques molt similars a la que acabem de veure a Sa Tanca 'e sa Mura. Ens aventurarem a pensar que aquest tipus d'habitació podria albergar algun tipus de rebost familiar, encara que per les poques dades que disposem no ho podem assegurar.

MONTE SIRAI

Situada al N de l'assentament urbà-fortalesa del qual pren el nom, aquesta granja no ha estat excavada en extensió, sinó només delimitada la seua planta als anys 60 del segle passat (Barreca 1988: 188; van Dommelen *et al.* 2008: 181-183). La seua cronologia és del s. III a.E.

Destaquem en primer lloc l'existència de dos patis. Un, el més menut, envoltat per les habitacions en la seua part NO, i l'altre el més gran amb forma poligonal, i que abarca la part E del recinte; la peculiaritat d'aquest gran espai és que té una entrada independent a la resta del complex, encara que molt propera a la principal. Respecte als murs que delimitarien aquestos patis no sabem amb certesa la seua alçada, si es realitzarien amb un xicotet sòcol de pedra o si farien l'alçat amb tovots o terra compacta (van Dommelen 2006: 21-22). Açò valdria també per als patis XVII i XVIII de S'Imbalconadu.

Un tret essencial, i que ja trobem a K050 (Djerba, Tunísia) és l'existència de dues torres, en aquest cas una d'elles semicircular, flanquejant les portes d'accés a la granja (Barreca 1988: 188, 291; van Dommelen 2006: 21; Fentress *et al.* 2008: 119). La seua estructura seria lateral, ja que el pati més menut desplaça les habitacions cap a la part septentrio-

nal de la granja, però al seu torn un pati major envolta gran part de l'edifici central, quedant-se així les estances protegides per les torres i les dues zones obertes (fig. 5).

SA TANCA 'E SA MURA

És un assentament amb una llarga utilització, de finals del s. IV fins a meitat o finals del s. I a.E. (Rivò 1985: 269; Madau 1991: 1002; van Dommelen *et al.* 2008: 184). La seua estructura és central, ja que les diferents estances s'articulen entorn un gran pati, donant-li una estructura nuclear (fig. 6). Es creu que alguna de les estances podria albergar un taller manufacturer, ja que ha proporcionat escòries de pasta vítria i de ferro (Rivò 1985: 270-273; Madau 1991: 1006; Madau 1997: 143).

Un dels trets que se sol donar a sovint és l'associació de les granges púniques amb *nuraghi*. De vegades, els assentaments se situen just al damunt, reaprofitant estructures i material constructiu: es veu a S'Abba Druche o a Sa Tanca 'e Sa Mura. En altres casos, es troben a prop d'ells. Açò ens estaria indicant que les granges se situaven en enclaus estratègics del territori, a l'igual que ja ho feien els *nuraghi* en temps anteriors (van Dommelen *et al.* 2008: 208-209, 224).

CONCLUSIONS

Totes les característiques que hem apuntat sobre les granges púniques de Sardenya ens parlen d'una gran austeritat en la vida diària dels seus habitants, en la què l'activitat principal seria l'agrícola-ramadera.

Els enclaus sobre els què s'assenten són estratègics en el territori, els materials constructius són senzills, i els objectes recuperats a les excavacions són els habituals a totes les excavacions, sobretot materials ceràmics, encara que la granja de S'Imbalconadu marca la diferència: el cas del possible bany, l'edifici aïllat, la *tābūna in situ*, o l'acumulació d'ocre, a part de la seua disposició en L, i els objectes més destacats, tals com l'altaret de terracota i les esteles amb el símbol de Tanit, una fíbula, una campaneta o un braçalet de bronze no solen ser habituals.

Però, hi ha trets en comú entre totes les granges que ja hem anat desgranant a poc a poc: el pati, que més que separar sembla que uneix els espais; els magatzems, que guardarien tots aquells productes que venien dels camps propers; o les zones més industrials, en els què es manufacturarien matèries primes o es transformarien els fruits de l'agricultura; o inclús les zones de culte, són una constant en aquestos jaciments.

Fig. 5. Monte Sirai (a partir de van Dommelen 2006: 21, fig. 6).

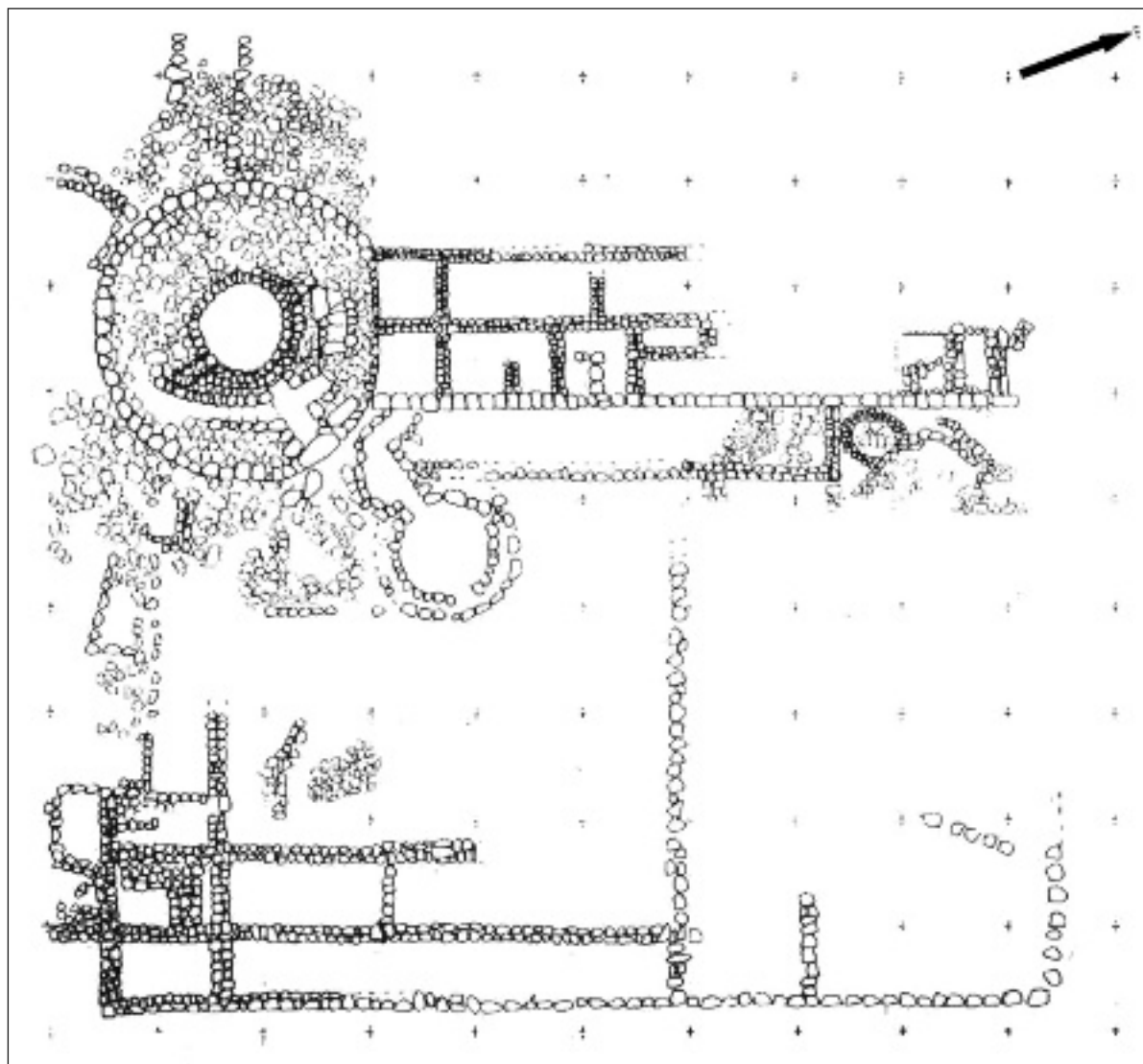

Fig. 6. Sa Tanca 'e sa Mura (a partir de Madau 1991: 1003, fig. 2).

A més a més, pel que hem vist aquest model de granja es pot aplicar a altres que trobem a la resta del món púnic (Eivissa, S d'Andalusia, N d'Àfrica), ampliant un poc més aquella tendència que ve donant-se en els últims anys de veure als fenicis-púnics també com agents de transformació de la terra en la què s'assentaven, ampliant i complementant els recursos econòmics que venien del tradicionalment estudiant àmbit comercial i marítim.

ALICIA VENDRELL BETÍ
Becària FPU

Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València
alicia.vendrell@uv.es

AGRAÏMENTS

A E. Díes Cusí, I. Fumadó Ortega, C. Gómez Bellard, C. Mata Parreño, G. Pérez Jordà, P. van Dommelen i J. Vives-Ferrándiz.

BIBLIOGRAFIA

- BARRECA, F. (1988): *La civiltà fenicio-punica in Sardegna*. Carlo Delfino, Sassari.
- CAMPANELLA, L. (2001): Nota su un tipo di forno fenicio e punico. *RStudFen* XXIX, 2: 231-239.
- CAMPANELLA, L. (2005): Del *tannūr* al *κλίβανος*: considerazi-

- oni sul pane “syriaci genus” (Fest. 142M). A: SPANÒ, A. (ed.) *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, vol.I, Palerm: 489-498.
- FENTRESS, E.; DOCTER, R.F. (2008): North Africa: rural settlement and agricultural production. A: VAN DOMMELEN, P.; GÓMEZ BELLARD, C. *Rural landscapes of the punic world*. Equinox, Londres: 101-128.
- FERNÁNDEZ JURADO, J. (1987): Tejada la Vieja: una ciudad protohistórica. *Huelva Arqueológica*, IX.
- GÓMEZ BELLARD, C. (2003): Colonos sin indígenas: el campo ibicenco en época fenicio-púnica. A: GÓMEZ BELLARD, C. (ed.) *Ecohistoria del paisaje agrario. La agricultura fenicio-púnica en el Mediterráneo*. Universitat de València, València: 219-236.
- GUÉRIN, P. (2003): *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*. Servei d'Investigació Prehistòrica, València.
- GUIDO, F. (1991): Scavi nella fortificazione punica di S. Antine di Genoni (Nuoro). A: ACQUARO, E. (ed.) *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, vol. III, Roma: 931-940.
- MADAU, M. (1991): Centri di cultura punica all'interno della Sardegna settentrionale: sa Tanca 'e sa Mura (Monteleone Roccadoria – Sassari). A: ACQUARO, E. (ed.) *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, vol. III, Roma: 1002-1009.
- MADAU, M. (1997): Popolazioni rurali tra Cartagine e Roma: Sa Tanca 'e sa Mura a Monteleone Roccadoria. A: BERNARDINI, P.; D'ORIANO, R.; SPANU, G. (eds.) *Phoenikes B Shrdn. I Fenici in Sardegna*, S'Alvure, Oristano: 142-145.
- MEZZOLANI, A. (1999): L'espace privé chez les puniques: remarques sur les salles d'eau. A: PISANO, G. (ed.) *Phoenicians and Carthaginians in the Western Mediterranean. Studia Phoenicia 12*, Roma: 107-124.
- MEZZOLANI, A. (2000): Strutture abitative puniche in Nord d'Africa: note per un'analisi funzionale. A: BARTHELEMY, M.; AUBET, Mª E. (coords.) *IV Congresso Internazionale de Estudios Fenicios y Púnicos*, Universitat de Cadis, Cadis: 1223-1231.
- PUIG MORAGÓN, R.; DÍES CUSÍ, E.; GÓMEZ BELLARD, C. (2004): *Can Corda: un asentamiento rural púnico-romano en el sur-oeste de Ibiza*, TMAEF 53, Eivissa.
- RIVÒ, R. (1985): Scavi a Monteleone Roccadoria. *RStudFen XIII*: 269-273.
- SANCIU, A. (1997): *Una fattoria di età romana nell'agro di Olbia*, Boomerang, Sassari.
- SANCIU, A. (1998): Insediamenti rustici d'età tardo-repubblicana nell'agro di Olbia. A: KHANOUSSE, M.; RUGGERI, P.; VISMARA, C. (eds.) *L'Africa Romana XII*, Sassari: 777-799.
- SATTA, M. C. (1994): S'Abba Druche: un insediamento produttivo a Bosa. Relazione preliminare. A: MASTINO, A.; RUGGERI, P. (eds.) *L'Africa Romana X*, Sassari: 949-959.
- SATTA, M.C. (1996): *S'Abba Druche: un insediamento rustico a poche miglia da Bosa Vetis*, Ministero Per i Beni Culturali e Ambientali. Soprintendenza Archeologica Per le Province di Sassari e Nuoro Comune di Bosa, Sassari.
- VAN DOMMELEN, P. (2006): Punic farms and Carthaginian colonists: surveying punic rural settlement in the central Mediterranean, *JRA 19*: 7-28.
- VAN DOMMELEN, P.; McLELLAN, K.; SHARPE, L. (2006): Insediamento rurale nella Sardegna punica: il progetto Terralba (Sardegna). A: AKERRAZ, A.; RUGGERI, P.; SIRAJ, A.; VISMARA, C. (eds.) *L'Africa Romana XVI*, Roma: 153-174.
- VAN DOMMELEN, P.; GÓMEZ BELLARD, C.; TRONCHETTI, C. (2007): La excavación de la granja púnica de Truncu 'e Molas (Terralba, Cerdeña). *Saguntum 39*: 179-184.
- VAN DOMMELEN, P.; FINOCCHI, S. (2008): Sardinia: divergent landscapes. A: VAN DOMMELEN, P.; GÓMEZ BELLARD, C. *Rural landscapes of the punic world*. Equinox, Londres: 159-201.
- VAN DOMMELEN, P.; GÓMEZ BELLARD, C. (2008): *Agrarian Landscapes and rural communities*. A: VAN DOMMELEN, P.; GÓMEZ BELLARD, C. *Rural landscapes of the punic world*. Equinox, Londres: 202-230.

